

Lublin

RYSZARD MALESZYK

*Powiat krasnostawski pod okupacją austriacką w latach 1915–1918
(część II)*

Le district krasnostawski sous l'occupation autrichienne dans les années 1915–1918
(partie II)

W pierwszych miesiącach zarządzania powiatem krasnostawskim austriackie władze okupacyjne poświęciły dużo czasu nie tylko na budowanie na jego obszarze struktury organów administracyjnych, ale także na lustrację terenu. Były to działania standardowe, służące przygotowaniu dokładnych spisów ludności, zabudowań, arealu ziemi uprawnej, łąk i pastwisk, stanu produkcji rolnej i przemysłowej oraz pogłowia zwierząt. W pierwszej kolejności spisano powierzchnię arealu oraz ilość hodowanych w powiecie świń i koni, których wolny handel został całkowicie zakazany.

Z jesiennego spisu z 1915 r., przygotowującego szacunkowe dane odnośnie do zbiorów w roku następnym, wynikało, że na terenie powiatu było 271 076 mórg ziemi w posiadaniu prywatnym, z czego 173 528 mórg stanowiła ziemia orna, 13 984 morgi stanowiły łąki, 8 623 morgi zajmowały pastwiska, lasy miały powierzchnię 61 001 morgi, stawy hodowlane 1 724 morgi lustra wody, a nieużytki zajmowały 12 216 mórg. Ponad połowę ziemi było w posiadaniu bogatych właścicieli ziemskich – 155 253 morgi.¹ Na polecenie władz okupacyjnych latem 1916 r. przeprowadzono w powiecie powszechny spis miejscowości, którego wy-

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie (w oryginale Militär General Gouvernement in Lublin). Sprawozdania miesięczne Komendy Powiatowej w Krasnymstawie (dalej AGAD MGGL SM KPK), sygn. 2008. Jahresbericht über Landeskultur des Kreises Krasnostaw im Jahre 1915/1916, k. 129.

niki były znane już wczesną jesienią tego roku. Dla celów służbowych zostały one także opublikowane. Z lektury spisu wynika, że na terenie powiatu było tylko jedno miasto Krasnystaw, liczące 5116 mieszkańców, oraz 197 wsi, 7 osiedli i 42 kolonie położone w 13 gminach. Na obszarze powiatu mieszkały 94 744 osoby, z których 10 618 deklarowało wyznanie mojżeszowe, 806 prawosławne, a tylko 15 – ewangelickie. Ci ostatni mieszkali wyłącznie na terenie Krasnegostawu. W powiecie funkcjonowało 70 szkół ludowych, a funkcję sołtysów pełniły 194 osoby. Na jego obszarze zaewidencjonowano 22 826 domów i 136 większych posiadłości ziemskich.²

Lustracja bezpośrednia i spisy powszechne ewidentnie ukazały obraz zniszczonego, ale nadal zasobnego rolniczo powiatu, posiadającego bardzo wysoki procent areału w stosunku do nieużytków. Te oceny w oczywisty sposób przełożyły się na gospodarczą i inwestycyjną działalność władz okupacyjnych. Ich przedstawienie jest celem niniejszego artykułu, stanowiącego kontynuację tematyki poruszanej w części pierwszej. Dla pełnego obrazu życia codziennego w latach okupacji nieodzownym było także przedstawienie specyfiki funkcjonowania organów wymiaru sprawiedliwości, stanu oświaty podstawowej, działalności kulturalnej i samorządowej oraz stosunku ludności do okupanta. Epilog stanowi krótki opis akcji Polskiej Organizacji Wojskowej dotyczącej rozbrojenia austriackich żołnierzy w powiecie w pierwszych dniach listopada 1918 r.

DZIAŁALNOŚĆ INWESTYCYJNA I GOSPODARCZA AUSTRIACKICH WŁADZ OKUPACYJNYCH

Austriacy musieli stawiać pierwsze kroki w działalności gospodarczej w powiecie w bardzo napiętej atmosferze, spowodowanej niemieckimi rekwizycjami przypominającymi zorganizowaną grabież „pod groźbą łuf karabinów”. Po analizie danych, w pierwszej kolejności przystąpiono do budowy infrastruktury komunikacyjnej, służącej sprawnemu wywozowi pozyskanych w ramach kontyngentów towarów, skupowanych nadwyżek produkcji i przychodów z zarządu dóbr państwowych. Przez tereny powiatu przebiegała kolej wąskotorowa zbudowana i nadal należąca do niemieckiego sojusznika. Nie było to wygodne rozwiązanie dla Austriaków, którzy nie byli zainteresowani jej eksploatacją.³ Ulewne deszcze, padające w sierpniu 1915 r., rozmyły na wielu odcinkach prowizoryczne torowisko, przez co ruch pociągów odbywał się bardzo wolno. Nie uniknięto strat i po-

² Archiwum Państwowe w Lublinie. C. i k. Komenda Powiatowa w Krasnymstawie 1915–1918 (dalej APL CK KPwK), sygn. 19. Spis miejscowości powiatu krasnostawskiego, k. 15.

³ O niedogodnościach wynikających ze znajdującej się na terenie powiatu niemieckiej kolei połowej donosił już w pierwszym sprawozdaniu ppłk Schuberth – za AGAD MGGL SM KPK. sygn. 2008. Materiale Situationsmeldung vom 23 Oktober 1915. k. 200.

ważnych przerw spowodowanych wykolejeniem się lokomotyw, między innymi w okolicach Krasnegostawu. W tej sytuacji, z chwilą przejścia powiatów środkowej i południowej Lubelszczyzny w obszar okupowany, Austriacy rozpoczęli z końcem września 1915 r. budowę szerokotorowej linii wojskowej z Bełżca przez Zawadę–Krasnystaw aż do Rejowca, z którego dogodnie można było dojechać zarówno do Lublina, jak i do Kowla. Układanie torów rozpoczęto od stacji Bełżec, skąd już od 23 października 1887 r. funkcjonowało połączenie kolejowe z Rawą Ruską i Lwowem.⁴ Budowę odcinka finansowano ze środków będących w dyspozycji kolejnictwa monarchii. Z wyjątkiem działań o charakterze pomocowym, miejscowe władze okupacyjne nie partycypowały w kosztach tej inwestycji. Z ramienia wiedeńskiej dyrekcji kolei prace budowlane nadzorował mjr Pühringer. Kolej wybudowano w ekspresowym tempie, ostatni odcinek Żulin–Rejowiec został oddany do eksploatacji 28 lutego 1916 roku. Początkowo kolej miała wyłącznie charakter wojskowy. Mankamentem było to, że niektóre jej odcinki – zwłaszcza w rejonie Krasnegostawu – były bardzo kręte, stąd też nie gwarantowała ona szybkiego ruchu kolejowego. Służyła głównie do dowozu drewna i całego zaopatrzenia na front. Dopiero w połowie lipca 1916 r. zezwolono na jej trasie na ograniczony ruch pasażerski. W tym też czasie wybudowano szereg przystanków i bocznic. W Krasnymstawie były 2 bocznice kolejowe oprócz rampy przy torze głównym. W wyniku uzgodnień, część niemieckiej kolejki wąskotorowej odkupili Austriacy.⁵ Była ona przez kilka miesięcy oddana do przewozu pasażerskiego na trasie: od Trawnik przez Oleśniki–Dobryniów–Łopiennik–Krasnystaw do Wólki Orłowskiej. Wiosną 1916 r. ukończono całkowity demontaż niemieckiej kolei polowej⁶. W jej miejsce rozpoczęto budowę kolei wąskotorowej, na trasie: Izbica–Tarnogóra–Piaski Szlacheckie–Chorupnik–Żółkiewka, służącej wyłącznie do przewozu płodów rolnych, słomy i paszy dla koni. Zapewne ze względów finansowych budowa kolejki ciągnęła się bardzo długo, gdyż 28-kilometrowy odcinek w pełni oddano do eksploatacji dopiero 1 września 1917 roku. Docelowo wyposażono ją w 348 wagoników ciągniętych wyłącznie przez konie. Nigdy nie przydzielono jej lokomotyw. Średnią wydajność kolejki obliczono na 805 ton

⁴ H. Chwedyk, *Koleje wąskotorowe Ordynacji Zamojskiej*, Zamość 2006, s. 39.

⁵ AGAD MGGL Oddział Komunikacji i Umocnień. Meldunek z dnia 29 czerwca 1916 r., k. 211–212.

⁶ APL CK KPwK, sygn. 3. Fahrplan der Feldbahn Wólka Orłowska–Trawniki gültig ab 16 Jänner 1916, k. 9. Na kolei szerokotorowej ruch pasażerski wprowadzono od 16 lipca 1916 roku. Natomiast niemiecka komendantura kolei polowej i 104 Feldbahn Betriebskompane stacjonowały w Trawnikach jeszcze do 16 kwietnia 1916 r. – Karl Büscher, *Meine Kriegserinnerungen*. Album niemieckiego oficera w zbiorach Muzeum Regionalnego w Krasnymstawie.

towarów miesięcznie.⁷ Praktycznie natomiast, kolej ta miesięcznie przewoziła w granicach tysiąca ton płodów i towarów rolnych⁸.

W krasnostawskiej komendzie został opracowany przez powiatowego inżyniera por. Juliusa Gyárfása projekt przedłużenia kolei wąskotorowej, która miała biegnąć od Żółkiewki do miejscowości Wysokie. Z drugiej strony planowano połączenie jej z Krasnymstawem przez boczną linię biegnącą przez Gorzków, Niemienice i Krakowskie Przedmieście. Z uwagi jednak na brak środków finansowych, projekt ten nigdy nie wszedł w fazę realizacji⁹. Był to zresztą jeden z nielicznych akcentów komendy w sprawie kolei, która nie podlegała kompetencji komendanta powiatu. Całkowity nadzór nad nią leżał w gestii Wojskowego Kierownictwa Transportów Kolejowych z siedzibą w Krakowie, które dysponowało delegaturami na terenie okupowanym. Odcinki linii kolejowej na obszarze powiatu krasnostawskiego podlegały Komendzie Kolei-Północ z siedzibą w Radomiu, a ekspozyturą w Lublinie¹⁰.

Drugi obszar, w którym władze okupacyjne angażowały się gospodarczo, stanowiły drogi główne biegnące przez ziemie powiatu. Utrzymywano dobry stan techniczny drogi lubelsko-zamojskiej: od Piask do Izbicy, drogę Krasnystaw-Rejowiec oraz drogę Krasnystaw-Gorzków-Żółkiewka. Przez pewien okres, od wiosny 1916 r., na trasie Lublin-Krasnystaw-Zamość kursowała komunikacja autobusowa mająca przystanki w każdym mieście przy poczcie głównej¹¹. Z uwagi na obostrzenia podróżne, korzystali z niej głównie wojskowi. Za stan pozostałych dróg gruntowych byli odpowiedzialni wójtowie gmin. Naprawiano je, tak jak przed wojną, dzięki organizacji robót publicznych, w których uczestniczyli mieszkańcy, w tzw. dni szarwarkowe. Istnieją sprzeczne wzmianki na temat spławności rzeki Wieprz, w tym okresie, na wysokości Krasnegostawu.

Do kopania schronów i okopów oraz utrzymania stanu technicznego koszar, kolei, dróg, budowy mostów i ujęć wody, a także transportów towarów od jesieni 1915 r. organizowano grupy robocze. Początkowo obowiązkiem dostarczania robotników obarczono gminy. Niejednokrotnie do prac tych zmuszano ludzi siłą lub groźbą nakładania kar finansowych czy też pozbawieniem wolności. Na tere-

⁷ Archiwum Państwowe w Lublinie, c. i k. Komenda Powiatowa w Lublinie 1915–1918 (dalej APL CK KPwL), sygn. 42. K. u. k. Förderbahnen. Mai 1918, k. 19. APL CK KPwL, sygn. 3. *Sprawozdanie IV Komisji Zbiorów Płodów Rolnych w Krasnymstawie z 14 kwietnia 1917 r. k 1–7*, J. Lewandowski, *Królestwo Polskie .pod okupacją austriacką 1914–1918*, Warszawa 1980, s. 59.

⁸ Z wykazu za kwiecień 1918 r. wynika, że przetransportowano 1,032 tony głównie ziemniaków, zboża i słomy – za APL CK KPwL, sygn. 42. k. 35.

⁹ AGAD MGGL Oddział Budownictwa Wojskowego, sygn. 1097. Projekt Feldbahn Krasnystaw – Żółkiewka – Wysokie. k. 423.

¹⁰ AGAD MGGL Oddział Budownictwa Wojskowego, sygn. 125. Kommando Herresbahn Nord Radom, k. 428–429.

¹¹ APL CK KPwL, sygn. 3. Dziennik Urzędowy c. i k. Komendy Obwodowej w Krasnymstawie nr 7 z 16 kwietnia 1916 r. Rozkład jazdy autobusu na trasie Lublin-Krasnystaw-Zamość, k. 13.

nie powiatu funkcjonowało 5 grup (miasto Krasnystaw, rejon Fajslawic, Izbicy, Żółkiewki i Turobina), a każda z nich liczyła po 250 robotników. Trzy z nich były to grupy mieszane z rosyjskimi jeńcami. Praca w nich była ciężka i mało płatna, a przez to gremialnie unikano dobrowolnego stawiania się do niej. Niejednokrotnie grupy pracowały w terenie, a rodzina nie wiedziała, co się dzieje ze skierowanym do przymusowej pracy, gdyż obowiązywała ścisła cenzura korespondencji¹². Efekty tych działań nie były zbyt widoczne w powiecie. Wyraźne natomiast było wzburzenie społeczeństwa, spotęgowane zmuszaniem mieszkańców wsi do pracy w majątkach bogatych właścicieli ziemskich¹³.

Austriacy przejawiali małe zainteresowanie odbudową zniszczeń wojennych. Przedstawiane już od połowy 1917 r. przez radnych plany odbudowy Krasnostawu zyskiwały oczywiście aprobatę z zastrzeżeniem, że c. i k. komenda nie widzi możliwości nawet częściowego ich finansowania. Okupanci ograniczali się najczęściej do technicznego zabezpieczenia obiektów, które zajmowali, oraz do zbudowania latryn i łaźni dezynfekujących. Gospodarstwa spalone w czasie wojny otrzymały przydziały na drewno z lasów rządowych, którego wyrąb był ściśle limitowany. W uzasadnionych przypadkach przydzielano pieniądze na zakup drewna z lasów prywatnych. Gdy okazało się, że zostały poważnie przetrzebione, tam też wprowadzono ograniczenia w sprzedaży drewna, nadto ich powierzchnia została zaewidencjonowana w specjalnym spisie z czerwca 1918 roku.¹⁴ Akcję odbudowy gospodarstw koordynowali urzędnicy komendy z zarządami gmin.

Dużo uwagi poświęcano działalności aprowizacyjnej i zwiększeniu produkcji rolnej. By zatrzymać inflację, podbijanie cen i spekulacyjne działania na rynku handlowym, wprowadzono na terenie powiatu od stycznia 1917 r. ceny maksymalne na produkty, które obowiązywały zarówno w handlu hurtowym, jak i w detalicznym¹⁵. Do wyżywienia armii potrzebne były ogromne ilości prowiantu. Gdy nie wystarczały kontyngenty, stosowano rekwizycje ukrywanych nadwyżek produkcji. Prowadzono też szereg działań do zaktywizowania produkcji rolnej, tj. uprawa dzierżawna pól w gospodarstwach opuszczonych¹⁶ oraz propagowanie wydajnej produkcji mięsa wieprzowego i wołowego przez zapoczątkowanie hodowli ras rozpowszechnionych w Austrii i Niemczech. Ze względu na brak koni,

¹² AGAD MGGL Akta Sztabu Generalnego, sygn. 55. Ausweis über die im Kreise bestehenden Russische – Polnische Zivil Arbeiten Abteilung, k. 412–413 i J. Lewandowski, *Królestwo Polskie... op. cit.*, s. 60.

¹³ F. Żurek, *Powiat krasnostawski w walce o wolność*, Warszawa 1937, Lublin 2009, s. 104.

¹⁴ AGAD MGGL SM KPK. sygn. 2011. Privatwaldungen Juli 1918, k. 102–103.

¹⁵ APL CK KPwK, sygn.18. Tabela cen maksymalnych za okres od 1 stycznia do 31 marca 1917 r., k. 4.

¹⁶ Władze okupacyjne zgodziły się na funkcjonowanie „Towarzystwa opieki nad opuszczonymi lub zrujnowanymi przez wojnę majątkami”, które zajmowało się dzierżawą gruntów opuszczonych – za APL CK KPwK, sygn. 175. Okólnik c. i k. Komendy Obwodowej w Krasnymstawie w sprawie majątków opuszczonych i zrujnowanych wojną, k. 16.

które zabrano ze wsi dla frontu i grup roboczych, w gospodarstwach niemających możliwości uprawiania ziemi i na dawnych serwitutach przeprowadzono wiosną 1916 r. akcję odpłatnego orania przy pomocy pługów motorowych¹⁷.

Zgodnie z ustaleniami komisji płodów rolnych, corocznie dokonywano szacunkowych ustaleń co do prognozowanych w przyszłości zbiorów. Niestety, zabieranie wszystkiego, co stanowi nadwyżkę, doprowadziło do biedy we wsiach. W tej sytuacji wielu gospodarzom udzielano zapomóg w postaci zboża siewnego z obowiązkiem jego zwrotu jesienią z 20% nadwyżką¹⁸. Z aktywnością w zakresie poprawy kultury rolnej korespondowała również działalność gospodarcza w powiecie. Z uwagi na wybitnie rolniczy charakter regionu przed wojną dobrze prosperowały tu gorzelnie, piekarnie, olejarnie, tartaki i młyny, a zwłaszcza te, które zbudowano w dużych majątkach ziemskich. W sektorze budowlanym prężnie rozwijały się na terenie powiatu cegielnie, głównie w rejonie Jaślikowa, Stryjowa, Żółkiewki i Izbicy. W tej ostatniej założono, istniejącą po dzień dzisiejszy, fabrykę klinkieru. Koniunkturę w branży budowlanej zapewniły między innymi carskie inwestycje w Krasnymstawie, tj.: budowa nowego aresztu, budynku gimnazjum męskiego, pawilonu szpitala miejskiego im. św. Franciszka oraz przebudowa kościoła na cerkiew prawosławną dla wojskowego garnizonu Krasnegostawu. Austriackie panowanie przyniosło znaczący regres w tym zakresie. W związku z limitami wyřębu drewna upadło lub znacząco ograniczyło swoją produkcję wiele tartaków. Praktycznie szansę utrzymania się dostały te, którym przydzielono kontyngenty do wyrobu podkładów kolejowych i tarcicy przydatnej na potrzeby frontu. W związku z drastycznym ograniczeniem koncesji na produkcję wódki i spirytusu, 3/4 gorzelnii funkcjonujących przed wojną zostało zamkniętych. Podstawowym bowiem produktem do produkcji alkoholu były ziemniaki, których notorycznie brakowało frontowi. Zakazy fatalnie odbiły się na produkcji garbarni skór, młynów, kaszarni i piekarni. W praktyce oznaczało to nie tylko deficyt towarów konsumpcyjnych, ale także utratę stanowisk pracy. Średnio bowiem w gorzelnii czy tartaku zatrudnienie miało 10–20 osób. Sklepy oraz drobna wytwórczość skupiała się w rękach żydowskich właścicieli. Pod koniec 1917 r. w Krasnymstawie utworzono Związek Krawców i Szewców Wyznania Mojżeszowego, który skupił wokół siebie 40 rzemieślników. Członkowie postawili sobie szczytny cel udzielania zapomóg finansowych swoim rodakom, znajdującym się w krytycznym położeniu, oraz dostarczanie materiałów i ubrań w przystępnych cenach.

Austriacy w czerwcu 1918 r. nakazali wszystkim przedsiębiorcom i producentom artykułów spożywczych złożyć oświadczenia o ich działalności gospodarczej przed wojną i, według stanu na dzień wypełnienia, umieścić te dane w specjal-

¹⁷ J. Lewandowski, *Królestwo Polskie...*, s. 56.

¹⁸ *Ibid.*, s. 58.

nie przygotowanym formularzu. Z treści tych sprawozdań wynika jednoznacznie, że oprócz kilku tartaków i gorzelni w dużych majątkach, gdzie ich właściciele wystarali się o koncesję, życie gospodarcze pod koniec okupacji praktycznie zamarło. U progu odzyskania niepodległości powiat krasnostawski pod względem produkcji gospodarczej cofnął się do pierwszej połowy poprzedniego stulecia¹⁹.

INSTYTUCJE WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI

Kierując się wyznacznikiem, jakim była struktura organizacyjnej komendy powiatowej, warto nieco przybliżyć funkcjonowanie organów wymiaru sprawiedliwości. Na terenie powiatu krasnostawskiego sądownictwo sprawował sąd wojskowy i sądy cywilne. Sąd Wojskowy (Militärgericht) orzekał w sprawach karnych w stosunku do osób wojskowych, a także wobec osób cywilnych podejrzanych o dokonanie poważnych przestępstw, godzących w porządek prawny ziem okupowanych, interes monarchii oraz c. i k. armii. W takich bowiem przypadkach do osób cywilnych miały również zastosowanie przepisy Wojskowego Kodeksu Karnego. Sprawy karne najpierw poddawane były procedurze postępowania przygotowawczego, a później kierowane na drogę postępowania sądowego. Sąd wojskowy miał też uprawnienia do rozstrzygania spraw w sesji nadzwyczajnej w trybie doraźnym, o czym w specjalnym obwieszczeniu powiadomiono obywateli powiatu²⁰. Nadzór nad sądownictwem wojskowym spoczywał w gestii Oddziału Sądownictwa Wojskowego w Sekcji Wojskowej Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie. W sprawach karnych mniejszej wagi oraz w sprawach cywilnych orzekały sądy gminne, sądy pokoju, sądy powiatowe, trybunały mieszczące się w czterech miastach, tj.: w Kielcach, w Piotrkowie, w Radomiu i w Lublinie. Najwyższą instancją był Sąd Apelacyjny Generalnego Gubernatorstwa²¹.

Na terenie powiatu krasnostawskiego, w pierwszych miesiącach okupacji, swoje czynności podjęły sądy gminne w: Siedliskach, Wysokiem, Żółkiewce oraz sąd gminy Krasnystaw, w których obsadę stanowili pojedynczy sędziowie, mając do pomocy sekretarzy oraz po 2–3 ławników. Lokalizacja sądów nie odbiegała od tej z czasów rosyjskich. W Krasnymstawie urzędował sąd pokoju z obsadą tylko

¹⁹ Z tych sprawozdań wynika, że gorzelnie były tylko w dużych majątkach, a tartaków przetrwało tylko kilka, przy ograniczeniu produkcji i zatrudnienia. Koncesje propinacyjną otrzymało tylko 6 gorzelni – za AGAD MGGL SM KPK, sygn. 2008. Sprawozdania z działalności gospodarczej, k. 76–174.

²⁰ APL CK KPwK, sygn. 5. Obwieszczenie o sądach doraźnych. Dziennik Urzędowy c. i k. Komendy Obwodowej nr 2 z 17 listopada 1915 r., k. 3.

²¹ Szerzej o sądownictwie z tego okresu w artykule J. Lewandowskiego, *Sądownictwo w Królestwie Polskim w czasie pierwszej wojny światowej. Okupacja austro-węgierska*, „Annales UMCS”, Sectio F, vol. XXIX, Lublin 1974.

jednego sędziego, który orzekał w sprawach cywilnych i karnych mniejszej wagi. Stanowisko to w latach 1915–1916 piastował sędzia Wincenty Mazurkiewicz. Instancją odwoławczą od orzeczeń sądów gminnych i sędziego cywilnego był sąd wojskowy podległy komendzie powiatowej²². Przy sądzie pokoju w Krasnymstawie funkcjonowały także: hipoteka ksiąg wieczystych, notariat oraz komornik. Urząd komornika sprawował Stefan Racinowski²³.

W związku z reorganizacją sądownictwa zaprojektowaną w maju 1916 r., wszystkie sądy gminne stały się sądami pokoju (Friedensgericht). W wykonaniu tej reformy z dniem 1 lipca 1916 r. rozwiązano dotychczasowy Sąd Gminny w Krasnymstawie, a niezakończone sprawy przekazano pod wokandę Sądu Pokoju w Krasnymstawie, którego jurysdykcja rozciągała się na gminy: Krasnystaw, Rudka, Czajki i Izbica²⁴. Analogicznie przesunięto też personel sądu. W Krasnymstawie powstał także Sąd Powiatowy, głównie jako instancja odwoławcza od orzeczeń sądów pokoju, co oczywiście odciążało sąd wojskowy. Jednak w sprawach odwoławczych obligatoryjnie musiał zasiadać na wokandzie sędzia austriacki. Na pieczęciach używano jego nazwy, jako „Sąd c. i k. Komendy Obwodowej. Oddział dla spraw cywilnych w Krasnymstawie”.

Nie jest wykluczone, że jednym z powodów likwidacji krasnostawskiego sądu gminnego był brak lokalu sądowego. Poprzednio mieścił się on w urzędzie gminnym w miejscowości Góry koło Krasnegostawu, ale w czasie działań wojennych w lipcu 1915 r. budynek ten został kompletnie zniszczony, jak również zniszczeniu uległ areszt gminny²⁵. Nie wynika z tego natomiast, by sąd ten popadł w bezczynność. Prowadził bowiem do 20 maja 1916 r. aż 166 spraw karnych i 342 cywilne²⁶. Jednak dla interesu monarchii, na obszarze okupowanym, kluczowe znaczenie miało orzecznictwo sądów wojskowych, obligatoryjnie występujących w każdym powiecie. W Krasnymstawie został on powołany w pierwszych dniach października 1915 roku. Kierownikiem sądu został kpt. dr Alois Hellebrand, oddelegowany z sądu w Kielcach, mając do dyspozycji 3 sędziów: por. dr. Josefa Kaczorowskiego, Adalberta Tramplerera i Franza Paszkiewicza oraz 2 sekretarzy: Stanisława Ujejskiego i Karła Kolbuszowskiego²⁷. Sędziów wojskowych

²² APL CK KPwK, sygn.1. Dziennik Urzędowy c. i k. Komendy Obwodowej nr 1 z 16 października 1915 r., k. 3.

²³ APL CK KPwK, sygn.137. Wydatki na utrzymanie sądów pokoju i komornika. k. 1.

²⁴ APL CK KPwK, sygn.176. Gerichtsorganisation der Ziviljustizabteilung des MGG, Lublin 9 Mai 1916, k. 1 i sygn. 4. Sąd Pokoju w Krasnymstawie. k. 13.

²⁵ Archiwum Państwowe w Zamościu. Akta Gminy Krasnystaw 1907–1951 (dalej APZ AGK), sygn. 5. Protokół z zebrania gminnego Gminy Krasnystaw z dnia 19 grudnia 1921 r. w sprawie kupna nowego domu dla urzędu gminnego, k. 182.

²⁶ APL CK KPwK, sygn.176. Gericht des k. u. k. Kreiskommandos (Ziv. Abt.) Krasnostaw am Mai 1916, k. 81.

²⁷ APL CK KPwK, sygn.127. Ausweis über Monat November 1915 Militärgericht des k.u.k. Kreiskommandos Krasnostaw. k. 34.

często przenoszono na inne stanowiska służbowe, także do orzekania w sprawach karnych w sądzie powiatowym, a wyjątkowo również w sądach pokoju²⁸. Kpt. Hellebrant sprawował swoją funkcję do końca października 1917 r., kiedy rozwiązano większość sądów wojskowych w powiatach, a w ich miejsce utworzono takie sądy przy wojskowych inspekcjach gubernialnych w Piotrkowie, w Kielcach, w Radomiu, w Lublinie i w Zamościu.

Egzekucją wyroków sądowych orzekanych przez sądy powszechne, a w tym kar pieniężnych, zajmowały się urzędy gminne i komornicy. Karę aresztu odbywano w aresztach gminnych, ale także w krasnostawskim areszcie polowym, który formalnie powinien być przeznaczony dla osób wojskowych. Karę więzienia zwykłego wykonywano w zakładach karnych w Chęcinach, w Kielcach i w Piotrkowie, a wyroki pozbawienia wolności powyżej lat 5 w więzieniach na terenie monarchii (m.in. w Brnie)²⁹. Najsurowsze wyroki – karę śmierci w stosunku do osób cywilnych – wykonywano wyłącznie przez powieszenie w trakcie egzekucji publicznej, z której sporządzano protokół wykonania³⁰. Takie egzekucje miały miejsce także w 1916 r. w Krasnymstawie. Po dzień dzisiejszy są one wspomniane, z uwagi na drastyczny charakter i niesamowity rozgłos w społeczeństwie. Karę śmierci wobec osób wojskowych wykonywano przez rozstrzelanie, przy czym nie ma potwierdzonej informacji o takiej egzekucji w Krasnymstawie i na terenie powiatu krasnostawskiego³¹. Skazani wojskowi mogli liczyć na nadzwyczajne złagodzenie takiego wyroku z zamianą na karę wieloletniego ciężkiego więzienia. Były też i amnestie, jak chociażby ta z 16 sierpnia 1916 r. z okazji urodzin cesarza Franciszka Józefa I, która objęła skazanych z wykonywaną już karą aresztu do 6 miesięcy³², oraz z 17 sierpnia 1917 r. z okazji urodzin cesarza Karola I. Objęła ona w powiecie 6 wyroków karnych i 144 administracyjnych³³.

²⁸ W krasnostawskim sądzie wojskowym orzekali także: por. dr Anton Jagodziński, por. Władimir Brykowicz, por. Alois Bojdecki i por. Felix Grabowiecki. Niektórzy z sędziów wojskowych orzekali także w innych sądach, jak np. Franz Paszkiewicz, który przewodniczył w Sądzie Powiatowym w Krasnymstawie, a sędzia Adalbert Trampler został szefem Sądu Powiatowego w Busku – za APL CK KPwK, sygn.127. Listy płac sędziów, k. 53, sygn. 128, k. 50–51 i k. 57–58.

²⁹ J. Lewandowski, *Królestwo Polskie...*, s. 50.

³⁰ AGAD MGGL Oddział Sądownictwa Wojskowego, sygn. 1039. Wytyczne Ministerstwa Wojny z 12 lutego 1916 r., k. 135.

³¹ Jedna z egzekucji została sfotografowana, szubienica stała obok komendy żandarmerii. O drugiej wciąż żywa jest opowieść, jak Austriacy powiesili na konarach lipy 3 skazanych za rabój z bronią w rękę. Lipa ta po dzień dzisiejszy rośnie i jest dla starszego pokolenia pejoratywnym symbolem „austriackiej sprawiedliwości”. Nie jest wykluczone, że przy wschodniej ścianie muru więziennego wykonywano wyroki przez rozstrzelanie zbiegłych jeńców rosyjskich, którzy zasilali zbrojne bandy rabunkowe – przypis autora.

³² APL CK KPwK, sygn.179. Amnestie i ulaskawienia 1916, k. 6.

³³ APL CK KPwK, sygn. 6. Dziennik Urzędowy c. i k. Komendy Powiatowej nr 10 z 15 września 1917 r., k. 37.

Sądowi wojskowemu podlegał areszt polowy (Feldarrest), który mieścił się w zabudowaniach dawnego carskiego aresztu przy ul. Poniatowskiego, wybudowanego w latach 1904–1906. Aresztem kierował profos mający do dyspozycji dowódców zmian i ochronę złożoną z landsturmistów. Areszt polowy uruchomiono dopiero w grudniu 1915 roku. Pierwszym profosem został Josef Nowak, oddelegowany 23 grudnia 1915 r. z więzienia w Theriesienstadt. W krasnostawskim areszcie polowym w 1916 r. przebywało średnio 50–70 aresztowanych, a w tym 3–5 żołnierzy do stopnia kaprała. Pozostali aresztanci to rosyjscy jeńcy oraz osoby cywilne, w tym kobiety. W 1917 r. w przepelnionych celach przebywało nawet do 120 osób³⁴.

SZKOLNICTWO ORAZ DZIAŁALNOŚĆ MEDYCZNO-SANITARNA I CHARYTATYWNA

Administracja okupacyjna objęła nadzorem szkolnictwo. Szkoły publiczne uczyniono dostępnymi dla wszystkich uczniów, bez względu na obywatelstwo czy wyznanie. Centralne władze okupacyjne rozporządzeniem z 31 października 1915 r. uregulowały kompleksowo sprawy szkolnictwa, przekazując je, jak w carskich czasach, pod opiekę gmin³⁵. Podobnie jak na terenie całej okupacji, tak i w powiecie krasnostawskim zdecydowaną większość stanowiły szkoły powszechne, przemianowane na tzw. „szkoły ludowe”. Językiem wykładowym w szkołach publicznych został ustanowiony język polski choć, ku niezadowoleniu nauczycieli i mieszkańców, w czteroklasowych szkołach powszechnych wprowadzono od 3 klasy obowiązek dodatkowego nauczania języka niemieckiego³⁶. Miał on być też językiem wykładowym w tych szkołach, do których uczęszczała większość dzieci narodowości niemieckiej. Wobec niezadowolenia, w wyniku kompromisu, zgodzono się, by język niemiecki wszedł do programu nauczania od roku szkolnego 1916/1917. W praktyce uczono go tylko w niewielu szkołach, głównie na terenie większych miast.

Mimo coraz bardziej potęgujących się konfliktów między władzą a społeczeństwem, lata 1916–1917 w powiecie charakteryzują się dynamicznym rozwojem szkolnictwa powszechnego. O ile przed wojną w powiecie było 36 szkół ludowych (w czterech gminach tylko po jednej), to na koniec 1917 r. było ich aż

³⁴ APL CK KPwK, sygn.130. Feldarrest des k. u. k. Militärgerichtes in Krasnostaw. Offener Befehl Profos Josef Novak am 23 Dezember 1915, k. 1. Dalej stanowisko to pełnili: Josef Planer, Josef Najwar i Stanisław Gallas – za R. Maleszyk (red.), *Więzienie w Krasnymstawie i w Zamościu w latach 1906–2006*, Krasnostaw 2006, s. 259. Więcej o areszcie polowym w Krasnymstawie w tejże pracy na s. 45–51.

³⁵ J. Lewandowski, *Królestwo Polskie...*, s. 63.

³⁶ Budziło to skojarzenie z dawnymi czasami, gdy na siłę rusyfikowano przez obowiązek nauki w języku rosyjskim – za *Dokumenty NKN...*, s. 244–246 i J. Lewandowski, *Królestwo Polskie...*, s. 64.

120, w niektórych miejscowościach aż po dwie³⁷. Założono też szereg wiejskich przedszkoli dla dzieci w wieku 6–12 lat i domów opieki nad dziećmi. Z początkiem 1916 r. było ich 20, przy czym 19 z nich było finansowanych ze środków i dotacji będących w dyspozycji Powiatowego Komitetu Pomocy (Kreischilfskomitees), a tylko jedno, w Żółkiewce Osadzie, przez Komitet Pomocy Biskupa Sapiehy³⁸.

Rozwój szkolnictwa podstawowego był bardzo pożyteczny wobec ogromnego analfabetyzmu, zwłaszcza na wsi. Kościoły i związki wyznaniowe otrzymały możliwość zakładania szkół wyznaniowych. Na terenie powiatu funkcjonowało przed I wojną 7 szkół cerkiewnych, w których uczyło się 280 dzieci³⁹. Wspomniane rozwiązania też w jakiejś mierze zalegalizowały nauczanie w kilkunastu szkołkach żydowskich, które na terenie powiatu krasnostawskiego, pod względem warunków lokalowych, zawsze budziły zastrzeżenia władz sanitarnych⁴⁰.

Nauczycieli, zarówno do istniejących, jak i nowo tworzonych szkół, początkowo kierowano głównie z terenu Galicji. Od wakacji 1916 r. zaczęto organizować w powiatach i w Lublinie kursy nauczycielskie dla nowej kadry⁴¹. Nauczyciele uczyli także religii, tylko w nielicznych przypadkach nauczanie to prowadzili wikariusze z miejscowych parafii⁴². Pensje nauczycieli szkół ludowych i środki na ich utrzymanie wyznaczała komenda powiatowa. Nie były one wysokie, w zależności od ilości godzin lub stanowiska wahały się od 900 do 1450 koron rocznie. Płace i zakres czynności nauczycieli uregulowano w rozporządzeniach komendanta powiatu z 28 grudnia 1915 r. i 26 stycznia 1916 roku⁴³. 3 stycznia 1917 r. oficjalnie otworzono Gimnazjum Realne w Krasnymstawie, mieszczące się w budynku przy ul. Lubelskiej (obecnie róg ul. Matysiaka i PCK). Pierwszym dyrektorem został pochodzący z Lwowa kpt. c. i k. armii Jan Wowczak.⁴⁴ Funkcjonowało też prywatne gimnazjum dla kobiet, w którym uczyło się pod koniec

³⁷ AGAD MGGL SM KPK, sygn. 2008. Gemeindevolksschulen von den Kriege und Ende 1917, k. 66.

³⁸ AGAD MGGL SM KPK, sygn. 2009, Verzeichnis der Kondergärten und Konderbewahranstalten am 28 Jäner 1916, k. 58–59.

³⁹ AGAD MGGL SM KPK, sygn. 2008. Gemeindevolksschulen von den Kriege und Ende 1917, k. 67.

⁴⁰ K. Zieliński, *Żydzi w powiecie krasnostawskim w czasie pierwszej wojny światowej*, „Rocznik Chełmski”, t. IX, Chełm 2003, s. 152–153.

⁴¹ J. Lewandowski, *Królestwo Polskie...*, s. 65, R. Mitzka, *Die k. u. k. Militärverwaltung in Russisch – Polen*, [w:] *Die Militärverwaltung in den von den österreichisch – ungarischen Truppen besetzten Gebiet*, Wien 1928, s. 18.

⁴² APL CK KPwK, sygn. 151. Pokwitowania wypłat dla nauczycieli za nauczanie religii w I półroczu 1916 r.

⁴³ APL CK KPwK, sygn. 155. Dowody wypłaty dla nauczycieli za mc VII 1916 r., k. 1–3.

⁴⁴ Szerzej o historii krasnostawskiego gimnazjum, a później liceum, w pracy A. Tworuszko, *90 lat Gimnazjum i Liceum im. Władysława Jagiełły w Krasnymstawie*, Krasnostaw 2007.

1917 roku 38 dziewcząt⁴⁵. Ze strony komendy szkolnictwo nadzorował inspektor do spraw szkolnictwa Johann Logiński (lub Łogiński), który był także dysponentem środków finansowych na płace i wydatki rzeczowe⁴⁶. Najniższym natomiast ogniwem dozoru nad szkołami ludowymi były, powołane wspomnianym wcześniej rozporządzeniem, gminne rady szkolne, zwane także zarządami szkolnymi. Większe szkoły miały własną radę, mniejsze – podlegały najczęściej radom gminnym. Wskutek takich rozwiązań na obszarze całego powiatu było ich 47. Jedną z nich kierował osobiście zarządca dużego majątku Franciszek Kozaryn, a kolejną, w gminie Rudka, Ksawery Okulicz⁴⁷. Rady odegrały bardzo konstruktywną rolę zwłaszcza w momencie przekazania szkolnictwa ludowego, jak i gimnazjalnego, pod polski zarząd. Wówczas dobrze sprawdziła się zasada bezpośredniej opieki gminy nad szkołami finansowanymi w 1918 r. już z dotacji Ministerstwa Wyznań, Religii i Oświecenia Publicznego.

Nauczanie w szkołach wspierała Polska Macierz Szkolna – organizacja kulturalno-oświatowa – założona w 1906 r. i zalegalizowana przez władze okupacyjne w 1916 r. Na terenie powiatu krasnostawskiego na początku 1917 r. utworzono Centralny Zarząd Okręgowy, do którego włączono nowe koła: w Krasnymstawie (pod przewodnictwem ks. Stanisława Szepietowskiego), w Żółkiewce (kierowane przez Hannę Mazurkiewiczówną), w Wysokiem (kierowane przez ks. Wacława Wąsowicza) oraz w Małochwieju (pod kierownictwem Jana Czuby)⁴⁸. Wcześniej funkcjonowały już koła w: Bzitem, Surhowie, Tarnogórze i Niemienicach, liczące od 30 do 70 członków⁴⁹. Szkolnictwo mogło też liczyć na wsparcie 2 bibliotek w Krasnymstawie i w Żółkiewce, posiadających po około 2000 książek. Ta skromna liczba woluminów pochodziła najczęściej z darów i z Galicji, gdyż po odejściu Rosjan księgozbiór praktycznie w całości został wymieniony, a książki w języku rosyjskim, uznane za bezwartościowe, najprawdopodobniej zostały potraktowane jako podpałka w piecach. W Krasnymstawie istniała tylko jedna, działająca od 1906 r., księgarnia i zarazem drukarnia prowadzona przez Chila Szołsona, która mieściła się przy Placu Cerkiewnym. Właścicielem, także jedyne w mieście, zakładu fotograficznego był mieszkaniec Goraja Moszek Zyntak⁵⁰.

Obejmując we władanie powiat, Austriacy zorientowali się w jego fatalnym stanie sanitarnym. Krasnostaw, jak i szereg miasteczek gminnych, nie miał kanalizacji, a pogarszające się warunki życia społecznego skutkowały szybkim

⁴⁵ 2008 AGAD MGGL SM KPK, sygn. 2008. Privat Realgymnasium für Mädchlen, k. 67.

⁴⁶ APL CK KPwK, sygn. 153. Wydatki rzeczowe na potrzeby szkolne i kancelaryjne, k. 2–11.

⁴⁷ APL CK KPwK, sygn. 174. Wykaz zarządów szkół ludowych, k. 34.

⁴⁸ APL CK KPwK, sygn. 6. Dziennik Urzędowy c. i k. Komendy Powiatowej w Krasnymstawie nr 12 z 31 października 1917 r. Powstanie nowych kół Macierzy Szkolnej, k. 40.

⁴⁹ 2008 AGAD MGGL SM KPK, sygn. 2008. Wykazy organizacji działających w powiecie krasnostawskim na koniec 1917 r., k. 91–96.

⁵⁰ K. Zieliński, *Żydzi w powiecie...*, s. 146.

wzrostem liczby chorób zakaźnych. Nie można wykluczyć, że ich wykwit zawdzięczano także armii austriackiej, która przynajmniej do początków 1916 r. nadal była siedliskiem wszawicy, tyfusu i cholery. W pierwszej kolejności ekshumowano groby żołnierzy wykopane w pobliżu ujęć wody, rowów i rzek, by nie stały się przyczyną zarazy. Następnie wybudowano latryny i łaźnie dezynfekujące dla żołnierzy. Wojskowi, robotnicy przymusowi, a nawet jeńcy, pracujący w grupach roboczych, zostali objęci bezpłatnymi szczepieniami. Całość prac sanitarnych nadzorował lekarz powiatowy współdziałający ze wszystkimi placówkami medycznymi. Od początku 1916 r. objęto stałą obserwacją przypadki zachorowań na tyfus brzuszny i płamisty. Kryzysowa sytuacja wystąpiła latem 1916 roku.⁵¹ Wówczas chorych izolowano w Szpitalu Kolumn Sanitarnych Krakowskiego Księzęco-Biskupiego Komitetu Pomocy dla Dotkniętych Klęską Wojny w Krakowie, z siedzibą w Wyganowicach, liczącym 25 łóżek⁵², oraz w szpitalu zakaźnym, urządzonym w dawnym budynku parafialnym przy cerkwi prawosławnej, zwanym „Weisenheim”, w którym wygospodarowano miejsce na 30 łóżek. Jesienią 1916 r. austriackie służby medyczne opanowały rozwój chorób zakaźnych w powiecie, co niewątpliwie należy poczytywać za znaczny sukces.

Szpitaly zakaźne, choć pełniły ważną rolę, nie mogły zapewnić pełnej opieki medycznej osobom potrzebującym. Pomoc taką świadczyły jeszcze dwa szpitale na terenie miasta Krasnegostawu: szpital św. Franciszka na 50–60 łóżek i szpital Czerwonego Krzyża, obok koszar kozackich, z 30 łózkami, z którego korzystali głównie wojskowi⁵³. W powiecie funkcjonował jeszcze oddział szpitalny w Żółkiewce. Szpitale krasnostawskie i w Żółkiewce utrzymywały się z kasy c. i k. komendy powiatowej, a konkretnie ze ściągniętych pieniężnych kar grzywny oraz z dobrowolnych datków osób zamożnych i licznych instytucji charytatywnych, działających głównie na terenie monarchii naddunajskiej⁵⁴. Na terenie powiatu pod koniec okupacji funkcjonowało 5 aptek: Antoniego Szcześniewskiego w Krasnymstawie, Klemensa Łapińskiego w Izbicy, Edwarda Skokowskiego w Gorzkowie, Jana Muszalskiego w Żółkiewce oraz Feliksa Grodzkiego w Turobinie⁵⁵.

Choroby były najczęściej pochodną biedy, ta zaś w powiecie krasnostawskim z każdym miesiącem była coraz bardziej widoczna. Na pomoc pospieszyły w pierwszej kolejności polskie organizacje inspirowane między innymi przez

⁵¹ APL CK KPwL, sygn.7. Stand der Infektionskrankheiten im gebiete des k. u. k. MGG in Polen am 22 Juli 1916, k. 151.

⁵² APL CK KPwK, sygn.138. Szpital Kolumn Sanitarnych Krakowskiego Księzęco-Biskupiego Komitetu Pomocy dla Dotkniętych Klęską Wojny w Wyganowicach, k. 1–3.

⁵³ AGAD MGGL SM KPK, sygn. 2008. Situationsplan der Stadt Krasnostaw am 1September 1918, k. 49–50.

⁵⁴ APL CK KPwK, sygn. 5. Dziennik Urzędowy c. i k. Komendy Powiatowej w Krasnymstawie nr 1 z 1 stycznia 1917 r. Powstanie nowych kół Macierzy Szkolnej, k. 40.

⁵⁵ APL CK KPwK, sygn. 77. Wykaz aptek i szpitali w powiecie krasnostawskim we wrześniu 1918 r., k. 2.

delegatów Naczelnego Komitetu Narodowego. Za sprawą aktywności komitetu władze okupacyjne przyznały zasiłki rodzinom legionistów i przymusowo wypędzonym⁵⁶. Najważniejsza była jednak pomoc bezpośrednia dla ogromnej rzeszy ludności, głównie miejskiej, która straciła swój dobytek, nie mając żadnej możliwości wyżywienia się. Pomoc ubogim w Krasnymstawie i w miasteczkach zapewniano, organizując kuchnie dla ubogich, utrzymując sierocińce dla dzieci oraz przytułki dla bezdomnych. Zorganizowano komitety pomocy, działające za pośrednictwem komisji utworzonej z członków powołanej Rady Miasta pierwszej kadencji. W powiecie koordynowały ją gminne komitety pomocy. Na potrzeby ludności miejskiej, zgodnie z rozporządzeniem Naczelnego Komendy Armii z 26 lipca 1915 r., z dniem 12 marca 1916 r. na terenie powiatu krasnostawskiego wprowadzono karty chlebowe. Składały się one z 30 kuponów, a dzienna porcja chleba dla ubogiego wynosiła 400 g, od maja 1916 r. już natomiast tylko 200 g lub równoważnik w postaci 250 g mąki⁵⁷. W miesiącu z 31 dniami ten ostatni stanowił środek karty żywnościowej. Takich kart, których kolor zmieniano, wydawano miesięcznie około 2000 na terenie powiatu. Dystrybucja kart i chleba leżała po stronie magistratu miasta Krasnegostawu i gminnych komitetów pomocy w terenie⁵⁸. Ze strony władz okupacyjnych także zdarzały się gesty dobroczynne, jak na przykład przekazanie całego wagonu ziemniaków dla głodujących żydowskich dzieci w Izbicy⁵⁹.

DZIAŁALNOŚĆ POLITYCZNA, SAMORZĄDOWA I STOSUNEK LUDNOŚCI DO OKUPANTA

Wkroczenie wojsk austriackich w miejsce znienawidzonych żołnierzy niemieckich oraz napływające wieści o legionach polskich, walczących u boku armii monarchii naddunajskiej, rozbudziły ogromne nadzieje na szybkie zmiany. Z tym się jednak Austriakom nie spieszyło, mieli do realizacji własne plany. Bardzo klarownie wykształciły się w powiecie obozy polityczne. Najpierw swoje wpływy umocnił skupiony wokół obozu Piłsudskiego Centralny Komitet Narodowy, zrzeszający członków liczącego się na lubelskiej wsi Polskiego Stronnictwa Ludowego. Także emisariusze Naczelnego Komitetu Narodowego prowadzili dość skuteczną agitację, zwłaszcza w zakresie werbunku ochotników do legio-

⁵⁶ *Dokumenty NKN...*, s. 244–246.

⁵⁷ Oryginał karty chlebowej do obejrzenia w Muzeum Regionalnym w Krasnymstawie – przypis autora.

⁵⁸ AGAD MGGL SM KPK, sygn. 2008. Sprawozdanie z działań na rzecz ubogich c. i k. Komendy Obwodowej w Krasnymstawie z 8 marca 1917 r., k. 98–99.

⁵⁹ APL CK KPwK, sygn. 15. Sprawozdanie IV Komisji Zbiorów Płodów Rolnych w Krasnymstawie z 14 kwietnia 1917 r., k. 2.

nów. Austriacy obliczyli, że z terenu powiatu do legionów, do końca 1915 r., zgłosiło się 126 ochotników⁶⁰.

Następnie swoją aktywność zaznaczyli działacze utworzonego na Lubelszczyźnie w końcu lipca 1915 r. lewicowo-niepodległościowego Wydziału Narodowego Lubelskiego, posiadającego własną prasę w postaci „Gazety Ludowej”⁶¹. Pierwszym przejawem rosnącego zainteresowania działalnością wydziału było zorganizowanie w Krasnymstawie powiatowego zjazdu w dniu 24 października 1915 r. w sali poklasztornej. W kolejnych miesiącach w powiecie krasnostawskim utworzono terenowe oddziały wydziału w Małochwieju, w Siennicy, w Tarnogórze, w Krakowskim Przedmieściu, w Stryjnie, w Łopienniku i w Ostrowie Krupskim. Całość akcji koordynował przysłany w lutym z Lublina, a pochodzący rodem z Tarnogóry, działacz WNL Bolesław Skubikowski. Działalność wydziału miała charakter legalny, a tym samym nie mogła stać w opozycji do okupacyjnych władz austriackich. Z inicjatywy liderów Wydziału Narodowego Lubelskiego zorganizowano w Krasnymstawie imponujące obchody Konstytucji 3 Maja, w których wzięło udział około 6000 osób, w tym liczne delegacje ze wszystkich gmin oraz orkiestry dęte z Łopiennika i Siennicy⁶². Mimo to w regionie zorganizowano kilka mniejszych uroczystości. Kolejną uroczystością był pochód z Krasnegostawu do miejscowości Radecznicza w powiecie zamojskim na uroczystość otwarcia w dniu 13 czerwca 1916 r. świątyni, którą wcześniej Rosjanie zamienili na prawosławny klasztor żeński. Mimo że w obu przypadkach Austriacy wydali zgodę, to byli bardzo zaniepokojeni nie tylko masowym, ale też narodowym charakterem uroczystości.

Współpracujące ze sobą oddziały WNL gorąco włączyły się w krzewienie oświaty, zwłaszcza na wsiach, dzięki czemu w powiecie bardzo mocno została wsparta akcja tworzenia nowych szkół ludowych. W pierwszym półroczu 1916 r. założono ich aż 62, a najwięcej w gminie Rudka⁶³. W ramach walki o język polski w Żółkiewce utworzono Klub Narodowy, który miał wpływy w kilku wsiach. Organizował obchody rocznic związanych z powstaniem narodowymi. Z jego inicjatywy utworzono też Niedzielny Uniwersytet Ludowy, który założył w Żółkiewce drugą w powiecie po Krasnymstawie bibliotekę z polskimi książkami⁶⁴. Po denuncjacji i aresztowaniach działaczy, latem 1916 r., działalność Klubu Narodowego nabrała całkowicie charakteru konspiracyjnego.

Polityka współdziałania z austriacką cywilną administracją zrodziła na terenie powiatu, wśród części działaczy, postawy austrofilskie, które rozprzestrzeniły

⁶⁰ APL CK KPwK, sygn.12. Miesięczne sprawozdania statystyczne za rok 1915. k. 1., F. Żurek, *Powiat krasnostawski...*, s. 88.

⁶¹ J. Lewandowski, *Królestwo Polskie...*, s. 65 i F. Żurek, *Powiat krasnostawski...*, s. 91.

⁶² F. Żurek, *Powiat krasnostawski...*, s. 89.

⁶³ *Ibid.*, s. 90.

⁶⁴ *Ibid.*, s. 96.

się wraz z pojawieniem się legionowego aparatu werbunkowego – Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego. Mimo wyraźnie negatywnego stanowiska brygadiera Piłsudskiego, akcja werbunkowa do legionów na przełomie 1916 i 1917 r. w powiecie krasnostawskim cieszyła się sporym powodzeniem. Agitację prowadzono między innymi za pośrednictwem zalegalizowanych kółek rolniczych, które stanowiły ogniwo pośrednie między gminnym komitetem ratunkowym a wsią. Według szacunkowych danych do kwietnia 1917 r. do legionów zgłosiło się około 70 ochotników⁶⁵. Przez pierwsze półrocze 1917 r. (do kryzysu przysięgowego) na terenie Krasnegostawu i Gminy Krasnystaw stacjonował niewielki pododdział legionistów liczący 25–28 żołnierzy, będących na żołdzie Biura Werbunkowego Wojska Polskiego, które podlegało pod Główny Urząd Zaciągu do Wojska Polskiego Ziemi Lubelskiej w Lublinie⁶⁶.

Najważniejsze jednak dla życia politycznego w powiecie okazały się wiążące się ze sobą wpływy polityczne na terenie okupacji, przede wszystkim Polskiej Partii Socjalistycznej oraz Polskiego Stronnictwa Ludowego, skutkujące stworzeniem konspiracyjnych struktur Polskiej Organizacji Wojskowej (dalej w skrócie POW), stanowiącej zbrojne podziemie obozu Piłsudskiego. W powiecie krasnostawskim wiosną 1916 r. twórczą rolę odegrał znów, wspomniany wcześniej, Bolesław Skubikowski, który w tym zakresie miał wyznaczone poufne zadanie i z niego się wywiązał, wykorzystując legalne kontakty WNL. Doprowadził on do tego, że rozkazem nr 2 Komendy Okręgu VIII Polskiej Organizacji Wojskowej w dniu 30 maja 1916 r. został powołany do życia Obwód Krasnostawski POW, który otrzymał X numer porządkowy. Pierwszym komendantem obwodu został Bolesław Skubikowski, ps. Babinicz. Jego zastępcą mianowano Wacława Piwońskiego, ps. Ornano, urzędnika Towarzystwa Ubezpieczeń Wzajemnych w Krasnymstawie. W tym czasie POW w powiecie krasnostawskim liczyła około 130 osób (Tarnogóra, Małochwiej, Siennica, Piaski Szlacheckie i Gorzków). Działalność pierwszego komendanta znalazła się na celowniku austriackiej służby wywiadowczej, a wobec zagrożenia aresztowaniem zastąpił go Stanisław Bazyłko, krasnostawski kupiec. W listopadzie 1916 r. nastąpiło połączenie wszystkich placówek POW na terenie powiatu, gdyż część z nich początkowo nie funkcjonowała w strukturze obwodu. Świadomość polityczna peowiaków była już wówczas na tyle skryształizowana, że odczytanie na krasnostawskim rynku aktu 5 listopada 1916 r. nie wywarło większego wrażenia na społeczeństwie⁶⁷.

1 marca 1917 r. stanowisko komendanta krasnostawskiego obwodu POW objął, przybyły z końcem grudnia 1916 r., legionista, sierżant I Brygady, Wacław

⁶⁵ *Ibid.*, s. 95.

⁶⁶ APL CK KPwK, sygn.170. Komitet Werbunkowy w Krasnymstawie 1917, k. 13–14. W budżecie Gminy Krasnystaw na 1917 r. przewidziano wydatki na stacjonowanie do lipca posterunku Wojska Polskiego – za Archiwum Państwowe w Zamościu. Zarząd Gminy Krasnystaw 1911–1928, sygn. 5, k. 132.

⁶⁷ F. Żurek, *Powiat krasnostawski...*, s. 109.

Wardaszka, ps. Karpiński, a jego zastępcą został Stanisław Bazyłko. Na przełomie 1916 i 1917 r. zorganizowano kancelarię obwodową w Krasnymstawie na Krakowskim Przedmieściu oraz rozpoczęto prowadzenie ćwiczeń o charakterze wojskowym. Z POW ściśle współpracowały koła Ligi Kobiet. W wyniku kolejnej denuncjacji w połowie marca 1917 r. komendant obwodu został aresztowany w Żółkiewce, a następnie ponad 6 miesięcy był przetrzymywany w krasnostawskim areszcie polowym. Nie sparaliżowało to pracy POW, której komendantem ponownie został Stanisław Bazyłko. Z dniem 29 września 1917 r. stanowisko komendanta objął Zygmunt Budzyński, ps. Żelisław, który między innymi zorganizował w dniu 30 listopada 1917 r. legalne towarzystwo „Piechur”, służące do swobodnego odbywania ćwiczeń. Na czele towarzystwa stanął ks. Szepietowski, krasnostawski adwokat – Piechowicz i prof. Bucholtz. Na początku 1918 r. komendę w powiecie objął nieznany z nazwiska działacz o pseudonimie Magda-Kamiński, następnie działacz o pseudonimie Semko. Ostatnim komendantem, za którego sprawą nastąpiło rozbrojenie okupanta, był Marian Wisłocki, ps. Szarota⁶⁸. Od drugiej połowy 1917 r. aż do końca okupacji struktura organizacji POW w powiecie przedstawiała się następująco:

Tabela nr 1. Struktura organizacyjna krasnostawskiego obwodu Polskiej Organizacji Wojskowej

Nr Komendy Miejscowej	Zasięg na gminę	Siedziba Komendy Miejscowej
1	Wysokie	Maciejów Stary
2	Turobin	Turobin
3	Zakrzew	Tarnawka
4	Żółkiewka	Żółkiewka
5	Rudnik	Płonka
6	Gorzków	Czysta Dębina
7	Łopiennik	Stężyca
8	Rudka I	Krynica
9	Rudka II	Siennica Różana
10	Czajki	Surhów
11	Izbica	Tarnogóra
12	Fajslawice	Wola Idzikowska
13	Rybczewice	Stryjna
14	Krasnystaw	Małochwiej
15	Miasto Krasnystaw	Krakowskie Przedmieście

Źródło: Raporty Obwodu z dnia 1 września 1917 i 1 listopada 1917 – za F. Żurek, *Powiat krasnostawski w walce o wolność*, Warszawa 1937, Lublin 2009, s. 107.

⁶⁸ *Ibid.*, s. 129.

Pod koniec okupacji komendy miejscowe miały sformowane pododdziały bojowe. Finansowanie działalności krasnostawskiego POW odbywało się wyłącznie z dobrowolnych składek ludności oraz ze znaczków sprzedawanych potajemnie na wszelkiego rodzaju odpustach i jarmarkach. Ziemiaństwo krasnostawskie stroniło od wspierania tej działalności niepodległościowej, gdyż korzeniami tkwiła ona w ruchu ludowym. Przykładem wyraźnej separacji bogatszej części społeczeństwa ziemi krasnostawskiej było założenie w powiecie 29 maja 1916 r. własnej organizacji ziemiańskiej niewypowiadającej się na temat kształtu przyszłej Polski, ale skupiającej się na konsolidacji w zakresie pozyskiwania intratnych kontraktów gospodarczych. Bardzo też wyraźnie od wiosny 1917 r. zarysował się konflikt POW z Biurem Werbunkowym Wojska Polskiego i ugrupowaniem lojalistów, skutkujący wydaniem całkowitego zakazu wstępowania członków POW do Legionów⁶⁹. Wspomniane ugrupowanie lojalistów wywodzące się z WNL, na czele z Janem Sadlakiem, założyło 19 lutego 1917 r. własną partię o nazwie Zjednoczenie Ludowe, na której czele stanął on sam, wywodzący się z dawnego Łopiennika Lackiego i sprawujący wcześniej urząd wójta gminy Łopiennik. Dla uporządkowania opisywanej sceny politycznej warto zaznaczyć, że brakuje wzmianek o odrębnej działalności politycznej w tym okresie, wywodzącej się ze strony zarówno ludności żydowskiej, jak i prawosławnej.

W związku z projektowanymi zmianami stosunku do narodowości polskiej, na podstawie rozkazu Naczelnego Komendy Armii z 18 sierpnia 1916 r., okupacyjne władze austriackie powołały w Krasnymstawie, z początkiem 1917 r., 24-osobową radę miasta pierwszej kadencji. Z jej składu stanowisko burmistrza powierzono Stanisławowi Leszczyńskiemu, a zastępstwo Antoniemu Chomczyńskiemu. Skład Rady Miasta Krasnegostawu przedstawiał się następująco:

Tabela nr 2. Skład I kadencji Rady Miasta Krasnegostawu z 1916 r.

Lp.	Nazwisko imię radnego i rejon	Zastępca radnego
1	Bazyłko Łukasz – Krasnystaw	Janczak Józef
2	Bergerman Chaim – Krasnystaw	Buchbleter Szyja
3	Bojarczuk Wojciech – Krakowskie Przedmieście	Domański Michał
4	Bojarski Paweł – Zastawie	Gruszecki Michał
5	Chomczyński Antoni – Krakowskie Przedmieście	Halczuk Józef
6	Czuba Jan – Zastawie	Piątkiewicz Michał

⁶⁹ Powstałe po 5 listopada 1916 r. Urzędy Zaciągu do Wojska Polskiego Departamentu Wojskowego NKN prowadziły akcję werbunkową do Polskiej Siły Zbrojnej, nazywanej przez Austriaków i Niemców „Polnische Wehrmacht”, a Legiony z początkiem 1917 r. zostały wycofane z frontu na teren Królestwa Polskiego – szerzej o tym w: W. Milewska, J. T. Nowak i M. Zientara, *Legiony Polskie 1914–1918*, Kraków 198, s. 218–221.

7	Ksiądz Decyusz Adam – Krasnystaw	Zamojski Kazimierz
8	Deptuś Jan – Zakręcie	Żebrowski Stanisław
9	Gmiter Jan – Góry	Sidor Józef
10	Hochman Icek – Krasnystaw	Bergman Symcha
11	Howiecki Michał – Zastawie	Gzik Jan
12	Kłosiński Stefan – Krasnystaw	Wesołowski Stanisław
13	Leszczyński Stanisław – Krasnystaw	Lewandowski Józef
14	Miszczak Józef – Zakręcie	Haratym Franciszek
15	Piechowicz Apolinary – Krasnystaw	Baranowski Jan
16	Radomyski Floryan – Zadworze	Jaroszyński Feliks
17	Ratajski Władysław – Krasnystaw	Stolecki Jan
18	Rozenblat Judka – Krasnystaw	Perelmuter Boruch
19	Sekutowicz Włodzimierz – Krasnystaw	Lipczyński Lucyan
20	Stryła (Stryła) Józef – Zakręcie	Zadrag Józef
21	Waręcki Paweł – Krakowskie Przedmieście	Grabek Stanisław
22	Wysocki Wincenty – Krasnystaw	Kozyński Jan
23	Wysocki Aleksander – Krasnystaw	Żukowski Stefan
24	Żebrowski Wojciech – Zakręcie	Laskowski Wawrzyniec

Źródło: Archiwum Państwowe w Lublinie. C i k. Komenda Powiatowa w Krasnymstawie 1915–1918, sygn. 5. Dziennik Urzędowy c. i k. Komendy Obwodowej w Krasnymstawie nr 4 z 15 marca 1917 r., k. 14 i 17.

Rada rozpoczęła swoje funkcjonowanie dopiero 22 sierpnia 1917 roku. Zakres kompetencji radnych był skromny. Rada miasta zajmowała się głównie sprawami porządkowymi oraz stanowiła organ wspierający działalność miejskich instytucji dobroczynnych i komitetów pomocowych. Radni przyjmowali też skargi mieszkańców. Tych było coraz więcej i to nie tylko na okupacyjne władze, ale także na stosunki sąsiedzkie. 20 września 1918 r. odbyło się zaprzysiężenie nowej rady miasta. Na stanowisko burmistrza Krasnegostawu został wybrany Zygmunt Migurski a jego zastępcą został dotychczasowy burmistrz Stanisław Leszczyński.

EPILOG

Znaczące zmiany, wprowadzone przez Austriaków na okupowanych ziemiach polskich przerabianych administracyjnie od ponad 100 lat na model rosyjski, zrodziły ogromne problemy adaptacyjne. A jednak mimo kompletnie nieznanego w tej części Królestwa Polskiego języka niemieckiego, udało się je dość sprawnie

pokonać. Austriakom bardzo pomocną okazała się stosowana, w odróżnieniu od Niemców, zasada łagodności, a po 5 listopada 1916 r. także zasada stopniowego uwalniania autonomii dla ziem okupowanych. Taka postawa wymagała stworzenia na terenach okupowanych szczególnej struktury administracji wojskowej, uwzględniającej zarówno interesy monarchii habsburskiej, jak również potrzeby polskiej ludności cywilnej. Ogarnięcie specyfiki tej niezwykle skomplikowanej maszyny stanowiło klucz do zrozumienia interesów monarchii Franciszka Józefa na ziemiach polskich i jednocześnie podstawę do podjęcia się rozważań historycznych o tamtych czasach, nawet w wymiarze lokalnym. Niestety, Austriacy szybko stracili lojalność społeczeństwa ziemi krasnostawskiej za sprawą początkowo niereagowania na skargi na brutalność stróżów prawa, a później jawne sprzedanie interesów polskich w traktacie z Ukrainą. Tym razem wielka polityka dotknęła także zwykłych ludzi, z których część mieszkająca po wschodniej stronie Wieprza miała znaleźć się znów pod panowaniem obcego państwa. Aresztowania działaczy politycznych i zamykanie ich w niemiłosiernie przepełnionym areszcie polowym tym bardziej aktywizowało coraz silniej rozbudowaną strukturę Polskiej Organizacji Wojskowej w powiecie, pełne młodzieży, która unikała od połowy 1917 r. wstępowania do wojska. W wielu miejscowościach dochodziło do czynnych wystąpień ludności, głównie przeciwko kontyngentom i aresztowaniom. W jednym z takich wystąpień rozebrano fragment torów na konnej kolei Zółkiewka–Izbica. Do najpoważniejszego zdarzenia doszło 28 lutego 1918 r. we wsi Żurawie w gm. Turobin. Wojsko otworzyło ogień do ludzi, którzy chcieli uwolnić aresztowanych ze wsi chłopów, buntujących się przeciwko przymusowej dostawie zboża i trzody chlewnej. Od kul zginęło 9 osób, a kilkanaście innych odniosło rany. Pogrzeb przekształcił się w wielką manifestację na rzecz polskości tych ziem. Wieś musiała zapłacić ogromną kontrybucję, na którą złożyła się cała gmina i gminy ościenne. POW, by uniknąć rozlewu krwi, wprowadziła zakaz stawiania czynnego oporu⁷⁰.

Pod koniec października większość oficerów komendy spakowała swój dobytek i na ciężarówkach lub pieszo opuściła Krasnystaw. Nazywano ich w powiecie „dziadami”, bo mieli zdarte mundury, a i dobytek wleczony na wózkach „był zapracowany na polskiej biedzie”⁷¹. Nie wiadomo do końca, kto pierwszy dał hasło do przejmowania władzy. Broni nagromadzono pod dostatkiem. Zaczęło się 3 listopada 1918 r. w Tarnogórze. Akcją dowodził Stanisław Bazyłko. Rozbrajano po kolei posterunki austriackie na linii kolejowej, a oddziały kierowały się w stronę Krasnegostawu. Kolejne grupy bojowe POW w tym samym czasie rozpoczęły akcję od miejscowości Krupe. Pertraktacje znacznych obywateli miasta z najstarszym rangą oficerem c. i k. armii mjr. Rozwadowskim, o poddanie się

⁷⁰ F. Żurek, *Powiat krasnostawski...*, s. 107.

⁷¹ J. Lewandowski, *Królestwo Polskie...*, s. 141, F. Żurek, *Powiat krasnostawski...*, s. 103.

krasnostawskiego garnizonu, nic nie przyniosły. Dopiero wówczas, gdy powiacy zbrojnie wkroczyli 4 listopada do miasta, Austriacy złożyli broń. Akcja rozbijania trwała błyskawicznie w powiecie, który wieczorem 5 listopada 1918 r. znalazł się w całości w rękach polskich⁷².

Wkrótce minie pełne 100 lat od tamtych wydarzeń. O czasach austriackich wspomnienia w regionie są bezbarwne, bo przytłoczył je ogrom tragedii ostatniej wojny. Zaslugi w zakresie krzewienia oświaty na terenie powiatu, sprowadzenie kolei żelaznej i opanowanie, dzięki szczepieniom, kontroli nad roznoszeniem się chorób zakaźnych, nie równoważą bezwzględnie ogołocenia z dóbr ludności i gospodarczej zapaści powiatu. Bez wątpienia, dla interesów monarchii, tysiące wagonów produktów rolnych, które wywieźli z powiatu krasnostawskiego, były znacznie więcej warte niż nakłady inwestycyjne i w sumie wysokie koszty utrzymania własnej administracji.

RESUMÉ

L'article démontre les activités économiques et les investissements des autorités autrichiennes pendant l'occupation sur le terrain du district krasnostawski, ainsi que les problèmes de la vie quotidienne de ses habitants. Dans la partie suivante, l'article décrit les institutions de la justice et les questions liées à l'enseignement sur ce terrain. Il décrit aussi, en abrégé, les activités sociales remarquables des habitants des communes, les parties de district qui ont abouti à une action bien organisée de désarmement des Autrichiens et de prise de pouvoir au début du novembre 1918. Par conséquent, cet article peut compléter les connaissances historiques sur la ville de Krasnystaw et le district krasnostawski au temps de la 1ère guerre mondiale.

⁷² Szerzej o tych wydarzeniach w pracy F. Żurka, *Powiat krasnostawski...*, s. 195–205.